

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВІДНОВНОГО ПРАВОСУДДЯ**Дубовик Ольга Ігорівна***здобувач кафедри історії права і держави**Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Концепція відновного правосуддя (Restorative Justice) привертає дедалі більшу увагу громадськості та набуває свого втілення тією чи іншою мірою в кримінальному процесі багатьох розвинених країн світу (США, Канада, Великобританія та ін.). До неї вдаються уряди у відповідь на невдоволення традиційною системою кримінального правосуддя: її неспроможністю знизити рівень рецидиву злочинів, забезпечити психологічну реабілітацію злочинця і потерпілого, запровадити відшкодування злочинцем завданої потерпілому шкоди.

Європейське та американське законодавство все більшою мірою втілюють цю концепцію щодо правосуддя у справах неповнолітніх та щодо осіб, які вперше вчинили злочини невеликої або середньої тяжкості.

Інтеграція України у світову та європейську спільноту вимагає від нашої держави адаптування національного законодавства до міжнародних стандартів і зобов'язань. Особливо це стосується кримінального процесу, через який здійснюється охорона важливих конституційних прав, свобод та інтересів громадян, з врахуванням реалій розвитку українського суспільства.

Сучасна міжнародна і європейська концепція захисту прав людини, яка відображена у ряді міжнародних документів свідчить про тенденції відмови світової спільноти від виключно каральної реакції на злочин, яка не може належним чином забезпечити як права осіб, що його вчинили, так і потерпілих. Це зумовлює необхідність закріплення нового підходу до кримінального процесу, який реалізується через концепцію відновного правосуддя.

Важливість відновного правосуддя підтверджується й тим, що цю проблему досліджували багато вітчизняних та зарубіжних учених. Серед

вітчизняних дослідників – А.О. Горова, Т.А. Денисова, В.В. Землянська, І.І. Ємельянова, Р.Г. Коваль, І.М. Козьяков, М.В. Костицький. Серед закордонних науковців відновне правосуддя досліджували І. Айртсен, Д. Ван Несс, Дж. Брейтуейт, Я. Валюк, Г. Зер, Р. Коатс, Л. Корнозова, Н. Крісті, Д. Маєрс, Дж. Максвел, Р. Максудов, Т. Маршал.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі проведеного всебічного комплексного теоретичного аналізу і узагальнення міжнародного правового регулювання та досвіду розробити науково обґрунтовані пропозиції щодо впровадження концепції відновного правосуддя у національне законодавство України.

Відновне правосуддя, в такій формі як воно існує сьогодні зародилося у середині 70-х років ХХ сторіччя як рух за зміну поглядів на злочин та покарання. Підхід, що лежить в його основі, орієнтований на надання можливості сторонам конфлікту і суспільству в цілому самим впоратися з наслідками злочину.

Розглядаючи відновне правосуддя в європейському контексті, важливо звернути увагу на декілька аспектів. Англійський термін «Restorative justice» міцно пов'язаний зі своїм англосаксонським походженням. Автор цієї статті зауважує, що це поняття використовується головним чином в таких країнах, як Канада, Сполучені Штати, Великобританія, Нова Зеландія і Австралія. На європейському континенті – і тут потрібно зауважити, що автор в основному має на увазі ті держави, де саме медіація, як одна із форм відновного правосуддя набула суттєвого поширення – цей термін застосовується менше. Це, проте зовсім не повинно означати, що там відсутня подібна філософія, яка лежить в основі концепції відновлення порушених прав. Зрештою, вчені – теоретики, в тому числі в країнах Європи цей термін активно використовують.

І дійсно, вже в кінці шістдесятих років в Європі почалися теоретичні дискусії з приводу того, яким чином обговорювати наслідки злочину і знаходити яке-небудь вирішення, чи могли б у процесі безпосередньо взаємодіяти залучені сторони, а саме – жертва і правопорушник. У цей період в різних європейських країнах сформувалися конкретні пропозиції, пов'язані з інноваційними проектами. Обговорення почалося одночасно, а, можливо, і до того як в середині 70-х років перші експерименти в області посередництва між жертвою і правопорушником були організовані в Канаді і США. Крім того, деякі північно-американські ініціативи несли на собі чіткий слід впливу теоретичних праць європейських учених. По-друге, необхідно відмітити, що,

хоча поняття «Відновне правосуддя» існує вже декілька десятиліть, лише останніми роками воно стало отримувати ширшу підтримку і стало розвиватися його загальне значення. Все очевиднішим стає той факт, що за «відновним правосуддям» не ховається який-небудь конкретний метод, техніка або програма. Все більше і більше людей приходять до згоди відносно того, що це поняття швидше вказує на певний підхід і загальне бачення. Як переконливо написав Ховард Зер в своїй книзі 1990-го року, відновне правосуддя пов'язане із «змінююлінз» [1]. З того часу протягом останніх десяти років було написано величезну кількість книг і статей про поняття відновного правосуддя і його зв'язку з покаранням і офіційною системою кримінальної юстиції. Однією з провідних платформ, на яких ведеться дискусія щодо цієї концепції є Міжнародна Мережа досліджень у сфері відновної ювенальної юстиції (the International Network for Research on Restorative Justice for Juveniles). Без сумніву, в подальші роки зміст поняття «Відновне правосуддя» буде поповнений, так само як і будуть продовжені необхідні теоретичні побудови в цій області.

Найпоширеніше, і одне з найперших визначень терміну «відновного правосуддя», запропоноване Тоні Маршалом у 1991 році звучить, як : «Відновне правосуддя – це процес, за допомогою якого сторони-учасники, конкретного злочину, спільно взаємодіють і передбачають можливі наслідки» [2].

Баземор і Уолгрейв надали ще одне визначення: «Відновне правосуддя є дією, що в першу чергу орієнтована на здійснення правосуддя з метою відшкодування збитків, постраждалі і суспільство зазнали через конфлікт, в т.ч. кримінальний конфлікт». Це визначення звертає належну увагу на інноваційний аспект відновного правосуддя: головна роль зарезервована для жертви і спільноти. Відновне правосуддя створює для злочинця зобов'язання відновити стан речей до порушення. Відновне правосуддя залучає жертву, злочинця, і суспільство до пошуку рішень, які сприяють виправленню, примиренню та справедливості [3].

При вивченні проблем відновного правосуддя, аналізуючи різні підходи автор цієї статті дає власне визначення даній концепції, наголошуючи при цьому, що відновна юстиція – перш за все справедливе правосуддя. Отже відновним правосуддям слід вважати компенсаційне вирішення наслідків злочину за участю сторін (учасників злочину), суспільства та юридичних

органів. Важливими є набір відновних принципів, який дозволяє орієнтувати загальну практику будь-якого органу або групи відносно злочинності».

Для прояснення суті (змісту) зазначеного поняття може служити також мета відновного правосуддя, позначена в «Нормах відновного правосуддя» британського Консорціуму відновного правосуддя: «Відновне правосуддя прагне врівноважити інтереси жертви і суспільства з необхідністю соціальної реінтеграції злочинця. Воно орієнтоване на те, щоб сприяти зціленню потерпілого і надати можливість всім сторонам, залученим в процес правосуддя, брати в ньому досить плідну участь» [4].

З таких визначень стає ясно, що «відновне правосуддя» – рух, який не розвивається ні паралельно із справжньою системою кримінального правосуддя, ні на протигагу їй. Можна почути все більше і більше позицій, що закликають максимально інтегрувати цей підхід в існуючу систему кримінальної юстиції, з тим щоб модифікувати основи самої цієї системи.

Автор цієї статті наголошує, що слід зауважити, що спостерігається прогресуюча тенденція до деіндивідуалізації «відновного правосуддя». Якщо на самому початку «відновне правосуддя» міцно пов'язувалося з посередництвом між потерпілим і правопорушником, зараз ми бачимо моделі, в які залучені не лише безпосередні учасники конфлікту, але і особи з їх оточення або певних органів. Важливо також розібратись, в якій мірі належать до відновного правосуддя «суспільна робота» або деякі заходи, що накладаються в односторонньому порядку і орієнтовані на жертву, та санкції, такі, як «судові розпорядження про відшкодування шкоди» або «розпорядження про проходження потерпілим тренінгу для потреб». На думку автора, особливо важливими для вирішення, чи заслуговує дана концепція назви «відновне правосуддя» чи ні, є ефективність наслідків, що виникають після використання цих санкцій, тобто чи були відновлені порушені права. Проте, посередництво між потерпілим і правопорушником є на сьогодні найбільш важливим механізмом, який знайшло відновне правосуддя в Європі. Моделі відновного правосуддя, орієнтовані на участь групи, такі, як «родинні конференції», діють, на думку автора, лише в Сполученому Королівстві, а також (у експериментальному вигляді) в Нідерландах, Швеції і Бельгії. Дослідження західних науковців підтверджують, що заходи відновного правосуддя, застосовані окремо або паралельно з традиційними заходами, призводять до наступних наслідків:

- зниження рівня рецидиву злочину;

- попередження вчинення тяжких та особливо тяжких злочинів особами, які раніше притягались за вчинення злочинів меншої тяжкості;
- підвищення ефективності перевиховання правопорушника та повернення його до нормального життя за допомогою психологічної допомоги, участі в процесі місцевої громади та найближчого оточення правопорушника, контактів із потерпілим;
- часткове або повне відшкодування потерпілому завданої шкоди та його психологічна реабілітація
- фокусування кримінальної юстиції насамперед на компенсаційній функції кримінального правосуддя, а вже потім – на каральній [5].

Програми відновного правосуддя ґрунтуються на наступних основних принципах. Перший принцип стосується відшкодування завданої шкоди та справедливості. Йдеться про те, що потерпілий та його потреби мають стати центральними в процесі правосуддя, оскільки шкоду завдано конкретній людині, становище якої має бути відновлене.

Другий принцип передбачає, що правопорушник повинен прийняти відповідальність за свій вчинок, тобто брати до уваги потреби потерпілого – усвідомити свою провину й відшкодувати завдані збитки; ліквідувати мотивацію правопорушника до вчинення злочинів. Відповідальність витлумачується як «відповідь» порушника на власні дії, що спричинили шкоду іншому, тобто дії особи, що мають на меті виправити наслідки протиправної поведінки. Відправною точкою є шкода, яка була завдана, та її відшкодування самим правопорушником, а не формальне порушення закону. Третій принцип – самовизначення сторін. Він ґрунтується на припущенні про прагнення людей домовитися і передбачає делегування сторонам права на самостійне ухвалення рішення. Потерпілі від злочину повинні мати можливість повною мірою брати участь у процесі, якщо вони того побажають. Відновне правосуддя прагне до реінтеграції всіх зацікавлених сторін, відкриває двері для ефективної участі тих, хто, як правило, не має голосу у традиційних системах кримінального правосуддя: злочинців, потерпілих, їх сімей і сусідів. Результати прийнятого рішення повинні бути справедливими і зрозумілими для всіх учасників. Роллю уряду при цьому є збереження всього громадського порядку і підтримання справедливості. Четвертим принципом відновного правосуддя є залучення до процесу найближчого соціального оточення та представників місцевої громади

(наприклад, сім'я, школа, гурток тощо). Зміцнення спільноти, для запобігання подальшого збитку, сприяє зціленню потерпілого та допомагає правопорушникові виправити скоєне, змінити свою поведінку, перевиховатися, а також попереджує поширення злочинності серед інших членів громади. Відновне правосуддя орієнтоване на майбутнє. У центрі уваги - не покарання, а те, як створити здорове та безпечне середовище для суспільства, як забезпечити залучення та розширення прав і можливостей постраждалих громад у рамках процесу відправлення правосуддя [6, с.17].

Існує багато моделей (форм) відновного правосуддя. Найпоширенішими з них є: програми примирення потерпілих і правопорушників (відомі також як «медіація», «посередництво», «конференції жертв і правопорушників»); коло правосуддя - програми, в основі яких лежать традиції північноамериканських індіанців (проводяться переважно в Канаді); сімейні конференції (батьківщина - Нова Зеландія); програми сприяння жертвам; програми сприяння екз-злочинцям; реституція; залучення до суспільних робіт тощо [7, с.47].

Посередництво (медіація) є найбільш розвиненою моделлю відновного правосуддя. Як правило, жертва і злочинець отримують можливість зустрітися лицем до лиця в контрольованих умовах і за участі спеціально підготовленого та навченого посередника, який володіє психологією та юриспруденцією. У випадках, коли одна або обидві сторони не бажають зустрічатися, можуть бути використані такі інструменти, як відео-повідомлення або листи. У ході зустрічі обидві сторони мають можливість задати одне одному невіршені питання про злочин і отримують шанс краще зрозуміти вплив злочину на кожного з них.

В світі поширені наступні моделі медіації в кримінальному судочинстві:

- церковно-орієнтована медіація, адже багато релігій розглядають ідеї відновного правосуддя як духовний шлях зцілення учасників конфлікту; медіація через приватні агентства, тобто спеціальні некомерційні організації, організовані саме для потреб членів місцевої громади щодо кримінального посередництва;
- модель, що функціонує на базі випробувальних установ, зазвичай використовується для неповнолітніх правопорушників. Часто процедуру посередництва може проводити працівник служби пробації;
- модель, що застосовується в спеціальних центрах медіації, що спеціалізуються на самостійному вирішенні малозначних кримінальних справ та інших спорів [8].

Кола примирення (їх також називають «колами правосуддя») мають своє коріння в традиціях практики зцілення і реабілітації канадських корінних народів і корінних народів на південному заході США. Ідея винесення вироку в результаті проведення «кола» була відроджена у 1992 році Баррі Стюартом, головою Верховного суду штату Юкон, і в даний час офіційно визнана судом Канади. Ця модель передбачає можливість запросити будь-якого члена громади до участі в процесі. Учасники сідають так, щоб створити коло, і обговорення спрямовується від однієї особи до іншої, доки учасники дискусії не прийдуть до рішення. Моделі відновного правосуддя «кола» розвивалися в таких двох загальних напрямках: парадигма зцілення (кола зцілення), для того, щоб урегулювати певну ситуацію та парадигму спільного правосуддя (кола примирення), які обмежуються наданням рекомендації судовим органам щодо вирішення конкретної справи. Кола проводяться по-різному в кожній громаді, але зазвичай виглядають як багатоступінчасті процедури, які включають в себе кола порозуміння, відновні кола (для правопорушника і родини, для постраждалого і родини, для правопорушника, постраждалого і спільноти), кола оголошення вироку і перевірки вироку на етапі виконання. Кожне з таких кіл має різноманітні цілі й структуру, а власне процес проведення може певним чином варіюватися. До того ж, кола залучають до своєї структури багато компонентів інших форм відновного правосуддя, як-то: особиста зустріч жертви і правопорушника, що набуває форми посередництва між правопорушником і потерпілим; залучення членів родин і друзів потерпілих і правопорушників до участі в родинній або громадській раді.

Хоча суддя зазвичай присутній, його або її роль мало відрізняється від ролі інших членів «засідання». Дійсно, всі учасники розглядаються як однаково відповідальні за процес і його результати. Відповідно до традицій з метою уникнення конфронтації допускається існування кількох істин. Одне коло може зайняти кілька годин, даючи кожній людині справжній шанс висловити свої почуття і думки. Як правило, кола проводяться в іншому місці, ніж судові засідання, і мають справу з особами, що вперше вчинили злочин (щоб запобігти подальшому рецидиву). Правопорушник, який не розуміє значення заподіяної шкоди, може отримати таке розуміння, пройшовши через «коло». Знову ж таки, кола використовуються на різних стадіях кримінального судочинства, найперше - як комплементарна (диспозитивна) форма, і, в інших випадках, - як альтернатива або доповнення до формальних процедур у судовому засіданні [9].

Звичайно, в українських умовах запровадження аналогічної форми є неможливим та недоцільним, але використання її елементів, особливо для громад маленьких міст, сіл та селищ, національних меншин, може мати вагомий вплив та зниження рівня локальної злочинності, перевиховання злочинців та реабілітацію їх жертв.

Сімейні конференції (громадські конференції) беруть свій початок в традиціях корінних народів маорі з Нової Зеландії. Чим більша група людей, що бере участь у процедурі, тим більше сімейні конференції стають схожі на модель медіації між жертвою і злочинцем. Тут жертви, злочинець, їх відповідні групи підтримки, поряд з професіоналами, такими як психологи, співробітники поліції і юристи, які беруть участь у засіданні діють під керівництвом навчених інструкторів.

За визначенням групові сімейні конференції – це зібрання, де молода людина, що скоїла злочин, та інші учасники процесу обговорюють те, яким чином можна допомогти підліткові:

- усвідомити те, що було вчинено та навчитися на власних помилках;
- знайти практичні шляхи для молодої людини відновити порушений стан речей;
- зрозуміти причини скоєння протиправного діяння та допомогти налагодити життя в подальшому.

Такі процедури можуть включати в себе програми по налагодженню життєвих навичок, влаштування підлітка на роботу, навчання або спортивні заходи.

У Новій Зеландії застосування відновного правосуддя, зокрема, сімейних конференцій, у випадках скоєння правопорушень неповнолітніми дозволяється Законом про неповнолітніх та їх сім'ї від 1989 р. Проведення конференцій покладається на Департамент соціального забезпечення, до участі також запрошуються інші офіційні особи, зокрема, поліція. Згідно новозеландської моделі, на конференції присутні не тільки потерпілий і правопорушник, а й члени родини правопорушника. Під час процедури усі учасники обговорюють ситуацію, що склалася. Після чого правопорушник та його родина залишають кімнату для прийняття рішення стосовно подальших дій правопорушника для відшкодування завданих збитків. Метою конференцій є сприяння тому, щоб правопорушник прийняв відповідальність та відшкодував збитки. За результатами сімейних конференцій

готуються рекомендації для ювенальних судів стосовно рішення щодо неповнолітнього правопорушника.

Сімейні конференції – це унікальна форма здійснення правосуддя, яка базується на двох основних припущеннях. Перше з них стосується почуттів сорому і провини: правопорушник відчуває сильніший сором і власну провину, коли до процесу правосуддя залучені значимі для нього люди – члени сім'ї, які підтримують його. Це сприяє формуванню бажання виправити скоєне зло, отже і прийняттю відповідальності за власні дії – це друге припущення. Ефективність сімейних конференцій сприяла їх впровадженню в системи правосуддя таких країн як Великобританія, Нідерланди, Швеція та Бельгія [6, ст.20].

Однією з перших робіт, присвячених проблематиці відшкодування збитків, була «Компенсація і реституція щодо жертв злочину» американського вченого Стівена Шафера[9]. Він, зокрема, зауважував, що інтерес до відновного правосуддя виникає із старовинних концепцій і досвіду, забутих ще в кінці середньовіччя, коли сформувалась формальна система правосуддя, що визначала зобов'язання правопорушника як борг перед королем або лордом (згодом – перед державою), а не перед жертвою.

Натхнений працею Чезаре Беккаріо Мішель Фуко, французький мислитель історик, у 1975 р. видає свою книгу «Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы» [10]. Однією з основних ідей даного твору стала еволюція політичних технологій західного суспільства при переході від епохи феодалізму до сучасності. Ще в середині XVIII ст. для влади була характерна жорстока жорстокість. Але вже в 30 рр. XIX ст. вона стала м'якшою і гуманістичною. Якщо раніше злочинців публічно страчували або піддавали тортурам, то пізніше їх стали поміщати під ретельний тюремний нагляд, що виключає будь-яке насильство над тілом. Тобто, змінилася сама соціальна природа покарання. Сформувалося нове уявлення про суб'єкт злочину, склалося раціонально-обачливе ставлення до людського тіла. Суб'єктом злочину перестає бути тіло злочинця, ним стає його душа. Перша спроба систематизувати відновлювальні підходи до правосуддя була здійснена пенсільванським професором соціологом Ховардом Зером у книзі «Змінюючи лінзи: новий погляд на злочин та правосуддя» [11]. Широко відомий як «дідусь відновного правосуддя», Х. Зер починав як практикуючий фахівець і теоретик у концепції альтернативного правосуддя в кінці 1970-х, коли вона тільки зароджувалася. Ось уже понад три десятиліття науковець продовжує поглиблено вивчати принципи відновної

юстиції і поширювати її практику у всьому світі. Він провів сотні заходів в більш як 25 країнах і 35 штатах, у тому числі читаючи лекції і консультуючи щодо відновного правосуддя, проводячи конференц-зв'язок з правопорушником і жертвою; його праці сприяли багатьом судовим реформам. Істотний вплив його дослідження мали в США, Бразилії, Японії, Ямайці, Північній Ірландії, Британії, Україні і Новій Зеландії. Дослідження Ховарда Зера – це систематичний виклад концепції і програми відновного правосуддя в кримінальній юстиції і досвіду з їх реалізації. Жива мова автора, глибокі узагальнення і ефективне використання гуманітарного підходу до проблем кримінального правосуддя – все це привертає увагу не лише правознавців і практичних працівників правосуддя, а й філософів, істориків, соціальних працівників, психологів, соціологів, громадських діячів. Ідеї Х. Зера були розвинені Нільсом Крісті у праці «Межі покарання»[12]. Погляди автора на ці проблеми становлять значний інтерес. Крісті не підтримує жоден із двох основних напрямів у західній думці криминології – ні прибічників теорії «некаральної дії» на злочинця (treatment), ні проповідників теорії «утримуючої дії» кримінального закону (deterrence). Він критикує обидва ці напрями, і дуже часто його критика є доцільною. Думка Н. Крісті про те, що суворість покарання в буржуазній державі легко переходить в жорстокість є самостійною змінною і не знаходиться в прямому і однозначному зв'язку з величиною і характером злочинності, має велике значення, оскільки привертає увагу суспільства до його власної етичної свідомості. Буржуазне суспільство не лише породжує злочини, що вимагають захисної реакції, воно породжує також і саму цю реакцію, яка може бути і суворою, і більш м'якою. Якщо відповідь на злочин, говорить Н. Крісті, залежить не стільки від самого злочину, скільки від суспільства, то хай він краще буде не суворим, а м'яким. Н. Крісті виступає тут як послідовник великих гуманістів минулого. У аморальній атмосфері експлуататорського суспільства він виступає на захист простих людських цінностей. Суть концепції Н. Крісті в наступних словах: «Ми можемо створювати злочин створенням систем, які вимагають цього поняття. Ми можемо ліквідувати злочини, створюючи системи протилежного типу». Ще одним послідовником Х. Зера є Джон Брейтуейт. Про визнання заслуг автора у сфері криминології свідчить той факт, що книга «Злочин, сором і возз'єднання» [13] в 1990 р. одержала премію за видатні досягнення Товариства вивчення соціальних проблем (США), а в 1991 р. – премію Майкла Дж. Хинделанга Американської криминології. У центрі уваги автора як країни (наприклад,

Японія), так і періоди європейської історії (наприклад, вікторіанська епоха в Англії), що характеризуються низьким рівнем злочинності. Для пояснення цих ситуацій Дж. Брейтуейт створює оригінальну теоретичну концепцію, головна складова якої – навіювання відчуття сорому як спосіб неформальної соціальної підтримки офіційному кримінальному праву. По суті, робота Дж. Брейтуейта прокладає дорогу для дослідження й удосконалення комунікативних суспільних і родинних механізмів, в рамках яких пов'язані із злочином моральне обурення і навіювання відчуття сорому стають такими, що формують суспільство силоміць. Дж. Брейтуейт вважає відновне правосуддя всесвітнім суспільним рухом, в якому він сам брав і бере безпосередню участь. Концептуально автор виходить із того, що основним засобом контролю над злочинністю є культурно обґрунтоване прагнення вселяти відчуття сорому за провину, але вселяти його так, щоб це відчуття було «об'єднуючим». Низький рівень злочинності відрізняє ті суспільства, де навіювання відчуття сорому потужне в своїх проявах, але не переходить певні рамки, і навпаки, до скоєння злочинів удаються ті люди, які відгороджені від відчуття сорому за свої діяння. Проте, якщо вселяти відчуття сорому безрозсудно, це може привести до зворотного ефекту. Крім того, в даному дослідженні робиться спроба виділити такі різновиди навіювання сорому, які швидше є причиною злочинності, аніж запобігають їй.

Слід зауважити, що про актуальність проблеми свідчать не тільки наукові дослідження, а й запровадження у 80-х рр. минулого століття у переважній більшості юридичних факультетів університетів США, Канади та деяких країн Європи спеціальних курсів «Альтернативні (позасудові) методи вирішення спорів або медіація».

Також поряд з дослідженнями науковців починаючи з 80-х років ХХ ст. активно приймалися міжнародно-правові акти, які були фундаментом змін у національному законодавстві [14]. Першим міжнародним нормативно-правовим актом який містить загальні норми щодо відновного правосуддя (хоч по суті вони опосередкованостосуються відновного правосуддя) можна вважати Загальну декларацію прав людини, затвердженої Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р. Однак починаючи з 80-х років ХХ ст. була прийнята низка міжнародних документів, які так чи інакше пов'язані з застосуванням альтернативного правосуддя в кримінальних справах. Серед них Каракаська декларація, прийнята Конгресом ООН з профілактики злочинності та поведження з правопорушниками і схвалена Генеральною Асамблеєю в її

резолуції №5/171 від 15 грудня 1980 р., Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою, затверджена Генеральною Асамблеєю ООН 29 листопада 1985 р., Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила»), затверджені Генеральною Асамблеєю ООН 29 листопада 1985 р. У 1980 р. VI Конгрес ООН з попередження злочинності і поводження із злочинцями ухвалив резолюцію, яка рекомендує державам-членам ООН розширити застосування альтернативних ув'язненню санкцій і проводити інтенсивний пошук нових надійних різновидів таких альтернатив.

VII Конгрес ООН (1985 р.) ухвалив резолюцію про зменшення кількості ув'язнених та про альтернативні заходи і соціальну інтеграцію злочинів.

В кінці 90-х років XX ст. розпочалася плідна співпраця європейських міжнародних органів з країнами Центральної та Східної Європи. У 1999 році Рада Європи ухвалила Рекомендацію (R19\99) щодо медіації у кримінальних справах для допомоги державам-учасникам організації та подальшому розвитку медіації. Якомога ширше, поширюючи текст Рекомендації, Рада Європи рекомендує урядам держав-учасниць розглянути принципи, зазначені в додатку до цього документа при розробці питань, пов'язаних з медіацією у кримінальних справах. Деякі дослідження показали, що Рекомендація мала істотно вплинути на держави-учасниці і відповідно сформувані різні шляхи ініціювання відновного правосуддя та сприяння його програмам у країнах Центральної та Східної Європи, зокрема, з боку окремих громадян і недержавних організацій. Можна стверджувати, що ця Рекомендація мала більший вплив на розвиток медіації між потерпілими та правопорушниками у Східній, аніж у Західній Європі. В свою чергу Рамкове рішення Ради Європейського Союзу «Про положення жертв у кримінальному судочинстві», прийняте 15 березня 2001 р, наголошує на необхідності розширення сфери застосування медіації в кримінальних справах і зобов'язує всі держави Європейського Союзу поширювати посередництво в кримінальних справах та забезпечувати прийняття до розгляду будь-які угоди між жертвою та правопорушником, досягнуті в процесі посередництва; а Резолюція Ради з соціальних та економічних питань ООН від 24 липня 2002 року рекомендує всім державам розробляти та впроваджувати програми примирення у національне кримінальне судочинство.

Важливо відмітити, що багато з тих, хто займався проблематикою альтернативного правосуддя ще на початку його зародження, продовжують свої дослідження і до сьогодні. Мова йде зокрема про Х. Зера, який поєднує у своїй діяльності практику і теорію [15,16,17].

Сьогодні вчені, продовжуючи традицію концепції відновної юстиції, роблять свої висновки щодо різних аспектів цієї проблематики. Так, російським автором Л. М. Корнозовою стверджується, що це напрямок розвитку кримінального судочинства, який існує у трьох аспектах, зокрема таких, як:

- 1) світоглядна позиція, що поступово трансформується у теоретичну концепцію;
- 2) практика, що набуває все більшого поширення;
- 3) світовий рух.

Ці три аспекти існування відновного правосуддя Л. М. Корнозова об'єднує єдиним поняттям «підходу» [18].

Також слід зауважити, що науковці і практики наголошують на тому, що кримінальний процес у класичних його вимірах не вирішує проблем, що породжуються вчиненням злочинів. При цьому найбільш скривдженою стороною є потерпілий. І правоохоронні органи, і суди залишаються байдужими до його проблем. Вважається, що, засудивши правопорушника, держава, тим самим відновлює права потерпілого. Навіть у тих випадках, коли заявлені потерпілим позовні вимоги задовольняються, поза межами уваги суду, як правило, залишаються засоби і терміни виконання вироку в цій частині. Часто поза увагою суддів, прокурорів, слідчих залишається емоційна сфера сприйняття злочину потерпілим (відчуття незахищеності, образи, гніву). Як наслідок, навіть за умов найсприятливішого процесу розслідування і судового розгляду кримінальної справи, потерпілий не перестає відчувати себе незахищеною жертвою. Вирішення цієї проблеми видатні українські правознавці М. В. Костицький [19] і В. Т. Маляренко [20] вбачають у введенні примату прав людини в судове право, забезпечення рівності сторін у суді та посилення статусу потерпілого шляхом запровадження відновного правосуддя, що має на меті урівноваження інтересів жертви і суспільства з необхідністю соціальної реінтеграції злочинця за активної участі всіх сторін, втягнутих у процес правосуддя.

Важливо зазначити, що дуже ґрунтовним є дослідження Іво Айретсена (професор Левенського Католичного Університету, Бельгія) «Діяльність в

області відновного правосуддя в Європі». Умовно можна окреслити чотири питання, які висвітлює автор. По-перше, визначення поняття «Відновне правосуддя» в європейському контексті. Далі автор дає характеристику загальних тенденцій розвитку посередництва (медіації) між жертвою і правопорушником в декількох європейських країнах. По-третє, автор відзначає серію останніх ініціатив на наднаціональному рівні. І, нарешті, ознайомлює з діяльністю Європейського форуму програм посередництва між жертвою і правопорушником і відновного правосуддя [5].

Отже, інноваційна концепція Restorative Justice беззаперечно заслуговує на увагу і потребує подальшого вивчення українськими фахівцями як в контексті іноземного досвіду, так і в напрямку розробки власних технік примирення та відшкодування, заснованих на національному досвіді та пристосованих до української реальності.

Важливо зазначити, що сьогодні всі заходи відновного правосуддя, які відбуваються в Україні, зазвичай ініціюються й утілюються в життя мережею громадських організацій та практично не мають підтримки на державному рівні з точки зору як законодавчого врегулювання, так і будь-якої технічної допомоги. Таким чином, медіація між потерпілим і правопорушником в Україні — це переважно автономний процес, що відбувається поза межами кримінального судочинства завдяки унікальним механізмам співпраці, розробленим через відсутність хоча б якоїсь нормативно-правової бази для медіації в кримінальних справах і введеним у дію угодами про співпрацю, які укладали зацікавлені сторони на місцевому рівні. Такі відновні програми є результатом пілотних ініціатив, що підтримуються в першу чергу іноземними донорами та в деяких випадках — місцевою владою.

В цілому, розвиток концепції відновного правосуддя, що спирається на різноманітні механізми, такі як договір жертви і правопорушника, посередництво громадськості, адресне відшкодування збитку, повинен забезпечити наступні переваги і вигоди:

1. Прокурори і слідчі не лише знайдуть ясність відносно порядку вживання статей Кримінально-процесуального Кодексу України, що забезпечують можливість примирення, але і отримають новий спосіб дії на правопорушників (у вигляді покладання персональної відповідальності відповідно до мирного договору). Даний спосіб особливо цінний в тих випадках, коли покарання у вигляді позбавлення свободи не доцільно, а безкарність шкідлива.

2. Систематичне вживання процедур примирення дозволить скоротити бюджетні витрати на кримінальне переслідування з малозначних справ (якщо справа закінчиться примиренням, то обвинувачений не міститиметься в СІЗО в очікуванні суду. Крім того, припинення справи дозволить не проводити самого судового розгляду). Засоби, що звільнилися, знадобляться для організованої державної протидії наркобізнесу, професійній злочинності, корупції і тому подібне.

3. Відносно частини кримінальних справ буде введений в дію додатковий механізм адресного відшкодування шкоди потерпілому.

4. Буде досягнуте розвантаження суду від ведення частини малозначних справ і часткове розвантаження слідчих.

5. Буде повернена активна роль у вирішенні конфлікту потерпілому і правопорушникові. Для потерпілого цей інститут дозволить відшкодувати збиток і якщо не пробачити, то досягти відчуття справедливості. Для правопорушника зустріч з потерпілим повинна спричинити покаєння, бажання спокутувати свою провину, повернення в нормальні суспільні стосунки;

6. Процедурні можливості примирення дозволять (якщо необхідно) надати правопорушникам соціальну і психологічну реабілітацію за рахунок напряму їх в різного роду соціальні і психологічні служби і нагляду за ними в цей період з боку громадськості. Особливо важлива своєчасна реабілітація неповнолітніх.

7. Громадяни, що беруть участь в примиренні, освоють дуже актуальну сьогодні цивілізовану форму виходу з конфліктів.

Але в даний час юридичне значення процедури примирення не дуже велике, і, крім того, в основі відповідного інституту не закладені ні організаційні механізми, ні чіткі процедури.

Ця концепція повинна розглядатись більш широко, ніж через її окремі форми, а як один із основних принципів та ідей, що реалізуються через весь процес кримінального правосуддя і включають будь-які заходи перевиховання злочинця, його примирення з потерпілим, застосування до злочинця заходів виховного та громадського впливу, врахування інтересів потерпілого в кримінальному процесі та повного відшкодування завданої йому шкоди.

Грунтовний аналіз розвитку відновного правосуддя в країнах Європи є важливою передумою для розробки програм і нормативних актів і впровадження цієї концепції в Україні. Україна не має іншої перспективи ефективного і гармонійного розвитку суспільних відносин, а, отже, і

правовідносин, ніж шлях, яким просуваються інші держави розвинутої демократії. У цьому контексті йдеться про впровадження відновного правосуддя. Тож маємо глибоко і критично вивчати накопичений досвід такого розвитку і творчо пристосовувати його з урахуванням власних історичних особливостей і реалій сьогодення.

Список використаної літератури:

1. Зер Г. Зміна об'єктива: Новий погляд на злочин та правосуддя: Пер. з англ. – К.: «Пульсари», 2004. – С. 210.
2. Marshall T., Restorative Justice. An overview, London, Home Office Research Development and Statistics Directorate, 1999.
3. Bazemore, G., and Umbreit, M. 1995. Rethinking the sanctioning function in juvenile court: Retributive or restorative responses to youth crime. *Crime and Delinquency* 41(3):296–316.
4. Маерс, Девид. Международный обзор программ восстановительного правосудия. Пер. з англ. Н.Дармограй, Т.Данилів. - К.: Унів. вид-во "Пульсари", 2004. - 101 с.
5. Айретсен Иво. Деятельность в области восстановительного правосудия в Европе // Вестник восстановительной юстиции. Вып. 3. – М., 2001.
6. Альона Горова. Відновне правосуддя. Особливості впровадження процедури медіації: європейський досвід. Соціологічний аспект. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
http://www.commonground.org.ua/dld/doc/Gorova_sociology.pdf
7. Zehr, The Little Book of Restorative Justice, 89 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unicef.org/tdad/littlebookrjpakaf.pdf>
8. Christa Pelikan. In Victim-offender mediation in Europe: Making restorative justice work, ed. (2000) The European Forum for Victim-Offender Mediation and Restorative Justice, 125-152. With an introduction by Tony Peters. Leuven, Belgium: Leuven University Press.
9. Schafer, Steven. 1970. Compensation and Restitution to Victims of Crime. Montclair, NJ: Smith Patterson., 130 p.
10. Фуко М. Надзирати наказувати. Рождение тюрьмы / Пер. с фр. В. Наумова под ред. И. Борисовой. — М.: AdMarginem, 1999. / [Електронний ресурс]. — Режим доступу:
http://royallib.com/read/fuko_mishel/nadzirat_i_nakazivat_rogdenie_tyurmi.html#0

11. «Mediating the Victim-Offender Conflict.» New Perspectives on Crime and Justice (Issue #2). Akron, PA: Mennonite Central Committee Office of Criminal Justice, September, 30p. 1980
12. Н. Кристи “Пределы наказания”. М.: издательство “Прогресс”, 1984г. [Електронний ресурс]. — Режим доступу:
http://royallib.com/read/kristi_nils/predeli_nakazaniya.html#0
13. Джон Брейтуэйт. Преступление, стыд и воссоединение. Пер. с англ., под ред. М. Флямера, коммент. Я. Гилинского М., Центр "Судебно-правовая реформа", 2002, 310 с.
14. Лeko Б., Чуйко Г. Медіація: підручник. – Чернівці: Книги – XXI, 2014. – 520 с.
15. Н. Zer “The Core Meaning of Restorative Justice”, 14 April 2007. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.washingtonspark.org.
16. Н. Zer “The Role of Restorative Justice in Peacebuilding,” Peace Prints: South Asian Journal of Peacebuilding, Vol. 1, No. 1, Spring 2008, 19-36
17. Н. Zer Critical Issues in Restorative Justice (ed., with Barb Toews) (Criminal Justice Press, 1998).
18. Карнозова Л.М. Программы восстановительного правосудия с несовершеннолетними правонарушителями // Психология и право. 2012. № 4.
19. Костицький М.В. Відновне правосуддя у контексті правової політики України: Матеріали Міжнар. конф. ["Формування української моделі відновного правосуддя"], (м. Київ, 10-11 лютого 2000 р.). – Київ, 2000, ст. 21-25
20. Маляренко В.Т. Відновлювальне правосуддя: можливості запровадження в Україні/В.Т. Маляренко, І.А. Войтюк// Відновне правосуддя в Україні. Щоквартальний бюлетень. – 1999. – Спецвипуск, ст.6-32

Концепція відновного правосуддя набула за останні десятиліття міжнародного значення, тому було здійснено низку кроків у напрямі його запровадження як у Європі, так і загалом у світі. Упродовж 70-90 рр. ХХ століття останніх вдосконалювалося визначення відновного правосуддя, у якому були відображені конкретні погляди практиків та теоретиків, а також акцентовано увагу не на самій процедурі, а на результаті. Результати останніх теоретичних та практичних досліджень свідчать про те, що впровадження програм відновного правосуддя допомагатиме кримінальному судочинству краще справлятися з виконанням своїх завдань у тих сферах, що стосуються задоволення потреб жертви, підвищення відповідальності

правопорушника за його/її дії, зменшення рецидивізму та страху перед злочинами у суспільстві.

Ключові слова: відновне правосуддя, система кримінального судочинства, медіація, міжнародне право.

Концепция восстановительного правосудия приобрела за последние десятилетия международное значение, потому были осуществлены ряд шагов в направлении его внедрения как в Европе, так и в целом в мире. На протяжении 70-90 гг. XX века происходило существенное развитие самого определения восстановительного правосудия, в котором были отображены конкретные взгляды практиков и теоретиков, а также состоялся сдвиг ударения из самой процедуры на результат. Результаты последних теоретических и практических исследований свидетельствуют о том, что внедрение программ восстановительного правосудия будет помогать криминальному судопроизводству лучше справляться с выполнением своих задач в тех сферах, которые касаются удовлетворения потребностей жертвы, повышения ответственности правонарушителя за его/ее действия, уменьшения рецидивизма и страха перед преступлениями в обществе.

Ключевые слова: альтернативное правосудие, система криминального судопроизводства, медіація, міжнародне право.

The concept of restorative justice has acquired international significance in the last decade, because it was a series of steps towards its implementation both in Europe and the whole world. Over the 70-90 years of the 20th century, there was a significant development of the definition of restorative justice which reflected the views of specific practitioners and theorists, and there was a shift of emphasis from the procedure itself to the outcome. The results of the recent theoretical and practical studies show that the introduction of restorative justice programs will help the criminal justice better cope with performance of its tasks in areas related to meeting the needs of victims, increase of offender's accountability for his/her actions, reduction of recidivism and fear of crime in community.

Key words: restorative justice, criminal justice system, mediation, international law.